

Cenzúrázott és alternatív közlési lehetőségek
a magyar kultúrában

- Beszámoló a budapesti Kulturális Fórum alkalmából -

"Tudom, hogy a' Kormány csak önkénye szerint tesz -, de valljon nem a' természet elleni Constitutio kényszeríti e arra némileg?"

/Széchenyi, "Stadium", XIII./

"Censor is vagyok régóta. Elveim e helytt örökíteni nem akarom. Komolyan tekintem szerepem; üldözöm a hiába valót, védem a jót, ildommal de bátorsággal, mely el nem hagy."

/Kecskeméthy Aurél naplójából./

Magyarországon a kulturális élet majd minden területén előzetes hatósági engedély kell az irodalmi és egyéb művek közzétételéhez és bemutatásához. Az engedélyezési rendszeren vannak ugyan rések, de kihasználásukat erősen korlátozza a félelem az utólagos - rendszerint nem bírói úton történő - felelősségrevonástól és egyéb hátrányos következményektől. Magyarországon cenzúra van.

Cenzúra, büntetőjogi felelősség, diszkrimináció

A cenzúra intézményeit és működésének szabályszerűségeit kevéssé ismeri a közönség, gyakran még a kultúra hivatásos művelői is csak a maguk területének viszonyait képesek áttekinteni. A cenzúrának természetesen ellenére van, hogy kritikai vizsgálat tárgyává tegyék. Ráadásul szégyenlős cenzúrával van dolgunk: nem szeret saját nevében fellépni, s nem szereti, ha a nevén nevezik.

A hivatalos felfogás bemutatására csupán Aczél György két nyilatkozatát idézzük. Amit ő mond, az - elhallgatásaival is - jellemzőnek tekinthető. Aczél negyedszázadon át ellenőrizte a kormány és a kommunista párt különböző vezető állásaiból a magyar kulturális életet. Ha ezek az évtizedek, miként bizonyára, Kádár-korszakként fognak bevonulni a magyar történelembe, a kultúrtörténetben alighanem Aczél-korszak lesz a nevük.

"Nálunk nincs cenzúra - válaszolta 1980-ban Paul Lendvai bécsi újságíró kérdésére. - A sajtóorgánumok és más tömegtájékoztatási eszközök, a nyilvános fórumok vezetői maguk döntenek el, önállóan, de felelősen, hogy milyen nézeteknek adnak teret a nyilvánosság előtt." ¹ A magabiztos kijelentés értelmezésének kulcsa az a három közbeszúrt szó: "önállóan, de felelősen."

A folyóiratok szerkesztői és a könyvkiadók igazgatói - bevezetésül most nem beszélünk egyéb "fórumok"-ról - valóban bizonyos mérvű önállóságot élveznek. Egyrészt joguk van politikai, izlésbeli és üzleti szempontok alapján elutasítani kéziratokat. A kiadási szerződés magánjogi aktus, az író nem kényszerítheti szerződéskötésre a kiadót, s az sem igen fordul elő, hogy a kommunista párt vagy az államigazgatási szervek tennének ilyet. Másrészt, bár e tekintetben jogaik szűkebbre vannak szabva, a kiadóknak és a lapszerkesztőknek rendszerint módjuk van a saját felelősségükre elfogadni kéziratokat. Ezenkívül képesek minden szokásos eszközzel - pl. gyakori megjelentetéssel, figyelemkeltő elhelyezéssel, könyveknél a példányszámok és árak kedvező megállapításával - építgetni a szerzők hírnevét és anyagi előnyökben részesíteni őket. Viszonylagos önállóságukat bizonyítja, hogy döntéseik időnként összeütközésbe kerülnek az illetékes államigazgatási szervek szándékaival, sőt a kommunista párt kulturális politikájával. Ilyenkor azonban, súlyosabb esetben, felelősségrevonásra kerül sor. Magyarán azt kell adniuk; intézkedniük kell, nehogy a jövőben is előforduljanak hasonló esetek; fegyelmi büntetéseket osztogathatnak; végső szankcióként elmozdítják állásukból a vétkezőket. Előfordul, hogy megsemmisítenek már kinyomott könyveket és folyóiratokat vagy íveket cserélnek ki bennük, s ha ezzel elkéstek, visszavonják a forgalomból az eladatlan példányokat.

Aczél György is elismeri, hogy bizonyos dolgokat nem engednek közölni. "E viszonylag szűk kategóriába - mondja - a társadalmi rendet alapjaiban támadó reakciós törekvéseket soroljuk, más szavakkal azokat, amelyek az alkotmányt sértik. Ide tartozik a háborús uszítás, a béke- és emberiségellenes nézetek, valamint a fasiszta és fajüldöző eszmék terjesztése. Ezeket egyébként több tőkés ország sem tűri, és az ENSZ alapokmánya is tiltja."² Itt félreérthetetlenül a Büntető Törvénykönyv bizonyos szakaszaira utal, s mintha arra célozna, hogy Magyarországon csak a büntető törvények korlátozzák a kifejezés szabadságát, és e törvényes korlátozások liberális jogelvek alapján sem kifogásolhatók. Ez sajnos nem felel meg a valóságnak. A Büntető Törvénykönyv 148. /"Izgatás"/ és 269. /"Közösség megsértése"/ szakasza lehetővé teszi minden olyan irodalmi és egyéb mű inkriminálását, amely ellenséges magatartást fejez ki a kommunista rendszerrel szemben. Igaz ugyan, hogy ahétvenes évek óta kulturális jellegű megnyilvánulásért kevés esetben emeltek vádat e törvényszakaszok alapján, ám ez az örömdetes fejlemény csak még inkább rávilágít arra, hogy a kifejezés szabadságának korlátozására általában nem azért kerül sor, mert az írónak egy kisháborús uszításra támad kedve, vagy gyűlöletet szít az alkotmányos rend ellen, s az államügyész vádat emel ellene. A konfliktus forrása inkább olyanmi szokott lenni - nem kitalált példa -, hogy egy szerző kábitószeres fiatalokról akar írni, holott valamilyen felsőbb hatalom elhatározta, hogy a témát kerülni kell, mert szellőztetése hátráltatja a narkómia elleni küzdelmet. Büntetőjogi akadályokat a törvény rendkívül szigorú alkalmazásával sem lehet támasztani, mégis gyakorlatilag lehetetlen publikálni a témáról.

Hogy állíthatja Aczél György ilyen körülmények között, hogy Magyarországon nincs cenzúra? Ő és a nyomában járó kisebb kultúrpolitikusok arra hivatkoznak - feltehetőleg saját maguknak is -, hogy a kifejezés szabadsága mint az író, a művész joga formálisan nem korlátlan ugyan, de az egész irodalom, az egész művészet ténylegesen szabadabb, mint a régi, kapitalista rendszerben. "Hazánk történelmében - mondotta Aczél a kommunista párt idén tartott, XIII. kongresszusán - először valósult meg olyan egységes kulturális értékrend, amelyben találkozott a művészeti élet és a kulturális politika, a mérvadó kritika és az értő közönség ítélete. Egyetlen jelentős művész sem kényszerült a szocialista hatalmat ellenezve alkotni, s minden jelentős mű eljutott a közönséghez. A magyar történelemben - ahol a művészek ellenzékiisége évszázados tradíció volt - példa nélküli, hogy a művészetek, az irodalom és a politika olyan jó, vitázó egyetértésben, szövetségben dolgozott, alkotott volna, mint a hatvanas évektől."³ Természetesen ebben az érvelésben is van egy tisztán propagandisztikus elem. Mi az

a megszorítás, hogy "jelentős"? A jelentéktelen művészekre nem érvényes a kifejezés szabadsága? S beszámolónk további fejezeteiben látni fogjuk, hogy igenis vannak jelentős, vagyis az irodalmi közvélemény által annak tartott írók, akiknek művei nem jutnak el, vagy csak - Aczél szóhasználatával élve - "a politika" ellenére jutnak el a közönséghez. De való igaz, hogy az alternatív kifejezési lehetőségeket - a szamizdatot és a külföldi publikálást - kevés szerző keresi és használja. Az elismert írók többsége a cenzúra keretei között talál helyet magának.

A nagy kérdés az, hogy jogos-e ebből, mint Aczél teszi, "egységes kulturális értékrend" kialakulására következtetni? Nem úgy áll inkább, hogy a kommunista vezetés hallgatólagosan lemondott a marxista-leninista ideológia érvényesítéséről a művészetben, az írók pedig igyekeznek alkalmazkodni a változatlanul fenntartott és az újabb politikai korlátozásokhoz? Mindenki feltetelezi, hogy a "liberális"-nak mondott magyar kulturpolitikuskoknak erős konzervatív, vagy pontosabban kommunista fundamentalista ellenzéke van a hazai politikai tényezők között, és még inkább a szovjet tábor többi országában. Az írók és művészek jól tudják, milyen előnyös helyzetben vannak román, cseh vagy orosz kollégáikhoz képest. A többség nem remél sokkal több szabadságot, inkább a meglévőt is fenyegetve érzi. Ez gyakran a cinkossággig menő közösséget teremt író és engedékeny cenzora között, ami bizonyára nem marad hatástalan a belső meggyőződésre sem. De azért még messze van a közös értékrendtől. A magyar költészet nagy örege, akit a kultúrpolitikuskok is betsben tartanak, állítólag azt mondta egyszer: Van, persze hogy van olyan versem, amelyet nem tudok megjelentetni, de én nem is szeretném, hogy megjelenhessék...

Az írók, művészek többsége előtt nem a cenzúra intézményének felszámolása lebeg célként mindennapi küzdelmeikben. Alkalmilag, személyre szólóan igyekeznek lazítani a kötöttségeken. S az utóbbi években, az érdekcsoportok legitimitásának általános növekedésével, a kulturális életben is kezd kialakulni a jogos érdekekre hivatkozó, csoportos politizálás. Az irodalmi és művészeti irányzatok, különféle személyes klikkek soha, a legnagyobb ideológiai és politikai nyomás alatt sem szűntek meg. A csoportok tagjai mindig igyekeztek velük rokonszenvező vagy társadalmi körükbe tartozó embereket juttatni a cenzúra kulcspozícióiba, például valamely folyóirat szerkesztői székébe. Csoportos fellépés is előfordult, de jobbra csak nemzedéki vagy regionális alapon. A fiatal írók vagy valamely rosszul ellátott vidék szerzői kértek új publikációs lehetőséget. Magától kialakult csoportok érdekére hivatkoztak, szószólóiknak csak kis mértékben kellett vállalniuk a szervezkedés ódiumát. Ami újabban történik ezen a téren, az gyökeresen más.

Egy érdekes ügy épp 1985 nyarán bontakozott ki. Az egyik legnagyobb könyvkiadó, a Magvető igazgatója, Kardos György bejelentette, hogy nyugdíjazását kéri, visszavonul. Nem először sejtetett ilyen szándékot, de most nagyon komolyan vették az érintettek, a kiadó háziszerzői. Tekintélyes írók küldöttségben keresték fel, hogy maradásra bírják, sőt aláírásokat is gyűjtöttek. A magyar közéleti viszonyok között az ilyesmi már komoly szervezkedésnek számít, különösen ha politikai színezete van. Márpedig a Kardos melletti tüntetést úgy lehetett értelmezni, mint kiállást Aczél György mellett, aki ezidőtájt vesztette el kulturális titkári pozícióját a kommunista párt vezetésében.⁴

Az alkalmi érdekcsoportokon túl, irodalmi iskolák, művészeti irányzatok, társadalmi mozgalnak csiráját magukban hordó szellemi áramlatok követelnek maguknak - néhány évvel ezelőtt még elképzelhetetlen nyíltsággal - önálló folyóiratot, vagy legalább meghatározott részesedést a kiadói tervekben. A kezdeményezés olyan csoportoktól indult ki, melyeknek a gyökerei a kommunista hatalomátvétel előtti időkbe nyúlnak vissza: a régi Újhold folyóirat körétől, amely Babits pozíciójából szegült szembe az irodalmon eluralkodó politikai radikalizmussal, s a népi írók hagyományára hivatkozó, a nemzeti azonosságtudat szimbólumait felszinen tartó neopopulistáktól.

De a közbenső évtizedek alatt nagyon megváltozott a hajdani irányzatok helyi értéke és belső tartalma. Nem valószínű, hogy mai folytatóiknál megállna a csoportképződés.

A kulturális igazgatás felelősei - érthető módon - nem nagyon lelkesednek az ilyen kezdeményezésekért, mivel a közös fellépés nagyobb hatással van a közvéleményre, s más módon kell számolni vele, mint az egyes írók törekvéseivel. De a cenzor az egyes szerzőknél nem szokta betiltani azt, amit most egész csoportok akarnak elfogadtatni vele. Ezért csak igen megterkelt - vagy leplezetlenül diktatórikus - indokkal képes elutasítani lojális írócsoportoknak azt az igényét, hogy évkönyvet, könyvsorozatot, folyóiratot, végső soron sajátos profilú kiadót engedélyezzenek számukra a politikai ellenőrzés adott rendszerén belül.⁵

A képzőművészeti életben pedig, ahol meglehetősen elhomályosultak már a politikai ellenőrzés szempontjai, ténylegesen kezdenek kibontakozni egy újfajta kulturális igazgatás körvonalai. Itt már nem a szoros értelemben vett cenzúra a fő gond, nem az, hogy engedélyezik-e egyáltalán a művek kiállítását, hanem inkább az, hogy az állami támogatásokat és megrendeléseket milyen szempontok alapján osztják el. Mindinkább lábrakap az a meggyőződés, hogy az államnak ideje lenne lemondania arról is, hogy valamilyen sajátos izlést érvényesítsen. Az államnak ugyanis valójában nincs, csupán a tisztviselőknak van izlése, s ha ez érvényesül az elosztásban, az eredmény nem lehet más, mint diszkrimináció és protekcionizmus. A megoldás az lenne, ha a pénzeket paritásos alapon osztanák el az elismert alkotók és csoportosulások között. Beszámolónk következő fejezetében látni fogjuk, hogy az első lépéseket meg is tették ebben az irányban.

Mindebből a művészet állami irányításának egy új koncepciója kezd kibontakozni. A hagyományos szerkezetben elválaszthatatlanul összefonódott a tiltó cenzúra és a diszkriminatív támogatás. A progresszív reformtörekvések hagyományosan a cenzúrát vették célba. Ezt a hagyományt követjük mi is beszámolónkban. Végső célunkat a klasszikus liberalizmusból merítjük: megszüntetni a cenzúrát, lehetőleg kiszorítani az államot a művészetből és irodalomból. De nem hunyhathunk szemet afölött, hogy a magyar kulturális életben másfajta törekvések is vannak. Sokan hajlandók elfogadni a cenzúrát, ha ennek fejében az állam bőkezűen és igazságos elosztással támogatja az engedélyezett művészetet. Az idő fogja eldönteni, hogy melyik irányzat kerekedik felül, hacsak mind a kettőt el nem söpri a fundamentalista reakció esetleges újabb hulláma.

Képzőművészet és építészet

A művészeti cenzúra rendszere a Szabállysértési Rendelet 159. szakaszához van lehorgonyozva. Ez a groteszk "Művészeti szabállysértés" címet viseli, s pénzbüntetést helyez kilátásba arra az esetre, ha valaki elbírálás és engedély nélkül tesz közszemlére művészeti alkotást. A horgony maga jó erősnek látszik, utoljára 1983-ban kalapálták ki, a rendelet megújításakor. A horgonykötelek azonban meglazultak, a művészet hajóját meglehetősen szabadon sodorja ide-oda minden áramlat.

A közületi vásárlásokra felajánlott és a nagyobb jelentőségű "országos"/ kiállításokra benyújtott műveket egy igazi cenzúra-bizottság, a Képző- és Iparművészeti Lektorátus bírálja el. Kisebb kiállításoknál a művészek maguk választhatnak bírálót a lektorátus által összeállított névjegyzékből. Az állami vagy tanácsi intézményként működő múzeumok nem tartoznak a lektorátus fennhatósága alá, de kiállítási terveiket jóvá kell hagyatniuk felügyelő hatóságukkal. Az elbíráláson alapuló engedélyezési rendszer is hierarchikusan megosztott: részint a Művelődési Minisztérium, részint a tanácsok művelődési osztályai adják ki az engedélyeket.

A rendszer legérdekesebb eleme az említett szakértői lista. Művészeti körökben általánosan elfogadott nézet, hogy jószerezivel minden irányzat képviselői megtalálhatók rajta, alkotók és kritikusok egyaránt. A cenzúra

Fontos funkciói tehát magára a szakmai közösségre vannak bízva, mégpedig többé-kevésbé reprezentatív módon. Ez az utóbbi években lehetővé tette, hogy a kisebb galériákban, s nem ritkán nagyobbakban is, szinte minden akadályoztatás nélkül közönség elé kerüljenek a legújabb művészeti törekvések termékei. Pernecky Géza, a tekintélyes, külföldön élő magyar kritikus így ír erről a hazai "új vadak", Kelemen Károly, Birkás Ákos, a Vető-Méhes szerzőpár, Pinczehelyi, Wahorn és a többiek munkái kapcsán: "Fontos - és magyar viszonylatban meglehetősen új - jelenség, hogy ezek az új festőiséget képviselő képek szinte meg sem száradtak, s máris kiállításra kerülhetnek. Budapest és a kulturális rendezvényekből részt kérő néhány vidéki város galériái és kiállítótermei az utolsó két évben egy sor tárlaton mutatták be a felsorolt művészek munkáit. Külön is kiemelném a Fészek Művészklub Galériáját, amely már 1981-ben elkezdte a fiatalok szerepeltetését... Egy sor kis kiállítóterem és kultúrház /emlitsük meg név szerint a Műgyűjtemény Bercsényi úti diákszállójának galériatermét/ folyamatosan ad teret a fiatal vagy még fiatalabb magyar művészek kiállításainak." Márpedig Pernecky-nak van összehasonlítási alapja! Annak idején ő volt a sokkal keményebb cenzúrával, sőt olykor rendőri üldözéssel küzdő magyar modernnek legfőbb szószólója.

Persze azért mindent ma sem engedhetnek meg maguknak a művészek. A hatósági beavatkozás sokféle, néha brutális, de legtöbbször inkább konikus esetéről szállong a mende-monda. Eltávolítanak egy tréfás címfelíratot, amelyen állítólag az állt, hogy "a miniszter kocsija elhajt a nem-tudom-hányas számú italbolt előtt". Ne tessék viccelni a miniszterrel! Egy szobrász valamely országos kiállításon kötött hálósipkát húz egyik nemzeti hősünket ábrázoló munkájára. A művelődési miniszterhelyettes, aki a megnyitás előtt megsejlel a tárlatot, sajátkezűleg tépi le a szent-ségtörő fejjedőt. Az eseteket nehéz ellenőrizni, különösen nehéz általános szabályt leszűrni belőlük. Mégis kimondhatjuk talán, hogy a művek képi minőségéből ma már nem szokott botrány lenni, hanem csak abból, ha a cenzor valami szövegszerűen megfogalmazható, veszedelmes politikai célzást olvas ki belőlük. Klasszikus példa erre az 1979-ben meghalt Altorjai Sándornak, a magyar szürnaturalizmus és pop art nagy mesterének "rácsos képe". Egy régimódi, gazdagon díszített képkeretre nehéz vasrácsot szerelt a művész, a rácsról egy bunkó lóg vasláncra, s a lánc oda van lakatolva a rács-hoz, mégpedig egy szovjet gyártmányú lakattal. Ebből lett a baj. Altorjait feljelentették, a rendőrség is nyomozott az ügyben, s a képet ma sem engedik kiállítani.

Am ha a festő vagy szobrász távol tartja magát a politikától, véletlenül sem él politikailag értelmezhető képi utalásokkal, akkor nemigen kell tartania a cenzor haragjától. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a mai magyar művészeti életben kevesen vállalják, hogy nyíltan kívül helyezték magukat a cenzúra keretein. Olykor születnek engedély nélküli grafikai kiadványok. Többen próbálkoztak valamiféle zárt láncú, belső nyilvánosság kialakításával: munkáikat annyi példányban készítik, ahány tagja van a láncnak, s így minden résztvevőnek teljes gyűjtemény jut az összes lapból. Egy darabig lakás-galéria is működött Budapesten, Rabinext Stúdió néven, de zajtalanul megszűnt.

A középnevezetéből egyedül Galántai György törekszik kitartóan és rendszeresen az alternatív kifejezési lehetőségek megteremtésére - hovatovább egyszemélyes ellen-intézménnyé válik. 1970-től 1973-ig, négy nyáron át kollektív művészeti események sorozatát rendezte Balatonbogláron, egy elhagyott kápolnában. A nagy sikerű, szinte az egész akkori modern művészetet mozgósító kísérletnek az vetett véget, hogy a kommunista párt központi lapjában egy bűnügyi /! / újságíró rendkívül durva hangú cikkben követelte a hatóságok fellépését.⁹ Galántai azóta inkább a szimbolikus térben próbálja elvezetni társait a szabad kommunikáció szigetére. Feleségével, Galántai /Klaniczay/ Júliával együtt ARTPOOL néven archívumot alapított művészeti kísérletek és "nem kategorizálható műalkotások" számára.

Ők voltak a "mail art" meghonosítói Magyarországon. S 1983 óta "AL" - "Actual /Alternative/Artpool Letter" - címmel cenzúrázatlan művészeti magazint adnak ki. A következők természetesen most sem maradtak el. Postájukat nyilvánvaló módon ellenőrzik, időnként el is kobozzák. A hatóságok nehezítik Galántai kereskedelmi grafikai tevékenységét - nyomást gyakorolnak megrendelőire -, hogy anyagilag tegyék lehetetlenné vállalkozásait. Súlyosabb retorzióra azonban nem került sor.

A fiatalabb nemzedékben a pályatársak idegenkedésével is meg kell birkóznia annak, aki a szabad kifejezés intézményes korlátaival áttörésével próbálkozik. A politikai gesztus, a kifelé forduló, aktivista művészet Magyarországon is divatjamúltnak számít a nyolcvanas években. Ezért nem sok követőre talált, de annál tiszteletre méltóbb a Molnár Tamás és barátai által alapított Inconnu csoport merész programja: direkt politikai művészetet csinálni az államhatalom ellenében. "Konfrontálj! Dokumentálj! Hozz nyilvánosságra! Vagyis: műveld a tilosát!" - harsogja egyik kiáltványuk bevezetője.¹⁰ Rövid leírás egy akcióról, amelyet Tóth Gábor, a csoport tagja rendezett tavaly a Bercsényi Klubban: "Földre dobott, kopott katonakabátból pórázok nyúlnak ki. Fóliába csomagolt Nő "Fogd!" felszólítással a jelenlevők kezébe adja a köteleket, majd mereven beáll a szemközti sarokba. A belépő Férfi meztelen testére ölti a kabátot, lassú léptekkel, egyre feszülő izmokkal elindul a Nő felé. A Nő hangos, katonás jelszavakkal irányítja a közönséget: "Engedd! Húzd! Fogd! Tartsd!" A tömeg engedelmeskedik, a kabát lassan szétfoszlik. A férfi küszködve elesik, a Nő ráfekszik, eltakarja... A történés alatt az MSZMP kultúrpolitikai irányelvei hallhatók."¹¹ Nem nehéz elképzelni a hatóság reagálását: az Inconnu csoportot kitiltják a klubból. - "Dokumentálj!" - Következő kiadványukban megjelentetik a bürokratikus sutasággal fogalmazott levelet, amely a tilalmat közli a klub vezetőjével. S ez csak egy, távolról sem legkirívóbb példája annak a sokféle korlátozásnak és büntetésnek, amelyet el kellett szenvedniük, s amelyből kiadványaikban és magánlakásban rendezett kiállításaikon leleplező dokumentum lesz: munkahelyi fegyelmi eljárás, állásvesztés, útlevél megvonása, soron kívüli katonai behívás, pénzbüntetés, alkotások elkobzása, feltűnő rendőri megfigyelés, házkutatások, megfélemlítő kihallgatások stb.

Az Inconnu csoport a lehető legmesszebb ment el a művészeti szabálysértésben. Az államhatalom is megmutatta, hogy bármikor előveheti az elrettentés keményebb eszközeit. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy a legsúlyosabb szankció - börtönbüntetés - alkalmazására nem került sor.

Végezetül néhány szó az építészetéről. Magyarországon az illetékes hatóságok nemcsak a jogszabályba foglalt - statikai, tűzbiztonsági stb. - előírásokat veszik figyelembe, amikor engedélyezik vagy megtiltják a tervek kivitelezését. Véleményt kérnek egy mellőlük rendelt, építészekből álló bizottságtól is, amely a tervek általános szakmai színvonalát bírálja el a saját, szabályba nem foglalt szempontjai alapján. Nehéz eldönteni, hogy itt voltaképpen cenzúrával van-e dolgunk. A vétőjogot gyakorló bizottságok a tekintélyesebb, idősebb építészekkonvencionális bölcsességét képviselik. Kommunista ideológia, állami politika nem befolyásolja a mérlegelést. De pártatlan sem lehet a bizottságok ítélete; a tagok kiválasztásából következően a mindenkori szakmai konzervativizmusnak, jelen pillanatban az építészeti funkcionalizmus hegemoniájának kedveznek. A történelem iróniája, hogy az ilyen módon szinte hivatalos építészeti stílus rangjára emelt funkcionalizmus az ötvenes években, a szocialista realizmus uralkodásának idején a burzsoá dekadencia megnyilvánulásának számított.

Színház és zene

A színpadi előadóművészet két részre osztható aszerint, hogy a kulturális igazgatás milyen eszközökkel igyekszik ellenőrizni.

A nagy, állandó társulattal, helyiséggel stb. rendelkező színházak

klasszikus cenzúrának vannak alávetve. Minden évadra műsortervet kell készíteniük, s azt jóelőre engedélyeztetniük kell a Művelődési Minisztériummal. Az ellenőrzés mindenekelőtt az előadások szövegére irányul. Ismert, Magyarországon megjelent daraboknál általában csak a mű címét kell megjelölni a tervben. Új daraboknál a minisztériumban alaposan tanulmányozzák a szöveget, magyarázatokat kérnek, változtatásokat követelnek. Minél kényesebb az ügy, annál tovább tart az eljárás. Ez olykor szinte a betiltással ér fel, annyira elveszitheti politikai, sőt tisztán művészi aktualitását a darab. Az időhúzás egyik legkirívóbb példája Weöres Sándor "A kétfejű fenevad"-jának története volt: évtizedes halogatás után engedték csak bemutatni.

A cenzor nemcsak az egyes darabokat, hanem a műsorterv egészét is kifogásolhatja. Túl sok benne a modern darab. Nem szabad futtatni ezt vagy azt a szerzőt, túl sokat játsszák mostanában. /Némely szerzőt egészen tiltanak a színpadról, így Eörsi Istvánt, akinek még azt sem engedik meg, hogy dramaturgként dolgozzék./ Hol vannak a nemzeti klasszikusok? A szovjet irodalom képviselői? /De nem is akármilyen képviselői; egy szovjet író darabját azért nem engedik műsorra tűzni - állítólag a szovjet követség intervenciója folytán - mert a Szovjetunióban csak megjelent, játszani nem játszották./ A kommunista ünnepkör éppen esedékes kerek számú évfordulóról is meg kell mindig emlékezni valamilyen bemutatóval.

A bürokrácia ezen a területen is leirt szavakkal és számokkal foglalkozik legszívesebben. Ha a műsorterv óvatos, a cenzúra szempontjából kiegyensúlyozott, merészebbek lehetnek az előadások. Erre alapozta stratégiáját a Kaposvári Színház, ahonnan a nagy színházak formanyelvének megújulása kiindult a hetvenes években.

Természetesen mindenki tudja, a cenzor is, hogy az írott szöveg önmagában nem sokat számít. Ezért előfordul, hogy az engedélyt csak feltételeken adják meg, a végső döntést a próbák alakulásától teszik függővé. A véglegesnek szánt engedélyt pedig vissza is lehet vonni, ha a próbák során úgy alakul a darab.

Ilyen durva beavatkozásra azonban ritkán kerül sor, az engedélyezési eljárás inkább előzetes egyeztetésen és kompromisszumokon alapul. Ez aránylag széles lehetőségeket biztosít még politikai tekintetben is. De okos színházi szakemberek szerint azt eredményezi, hogy a magyar színház általában kissé unalmas, bár nem színvonaltalan és akadnak kiemelkedő teljesítményei. Van aki azt mondja - kissé cinikusan -, hogy a színháznak igazából vagy a súlyos elnyomás, vagy a teljes szabadság tesz jót.

Sok nagy színháznak saját kamaraterme van, ahol ún. stúdió előadásokat lehet tartani. Ezeket nagyvonalúbban szokta kezelni a cenzor. Logikája világos: kevesebb néző - több szabadság. Feltehetőleg ez a logika működött akkor is, amikor a kis színházak - egy-egy előadásra összeállt társulatok, többé-kevésbé amatőr együttesek - bemutatóinak kötelező engedélyeztetéséről lemondtak a központi hatóságok.

A kis színházak általában a tanácsi vagy szakszervezeti kezelésben lévő kulturális központokban működnek, az intézmények vezetői maguk hagyják jóvá előadásait. Ha egy produkció olyan sikeres, hogy többször is előadják, másutt is érdeklődnek utána, szükség esetén menet közben avatkozik be a cenzor. Másfelől, ha egy kis együttes költségesebb előadásokra vállalkozik vagy eleve hosszabb sorozatra készül, maga szokta kérni, saját kockázatát csökkentendő, a felsőbb jóváhagyást. A rendszer elég rugalmas, ezért az utóbbi években - tudomásunk szerint - egyetlen kis együttes sem kényszerült demonstratív módon kilépni az engedélyezési rendszer keretei közül.

Halász Péter napjainkra legendává vált, de hatásában tovább élő underground színházának emigrálása óta¹² Fodor Tamás a kis színházak világának vezető alakja. Az ő Stúdió K csoportjának kalandjai jól mutatják, hogy hol vannak a rugalmasság határai. 1981-ben, több más csoporttal össze-

fogva nagyszabású előadókörutat terveztek Pest megyének azokban a községeiben, ahonnan már nem jutnak el a fővárosi színházakba az emberek. Kezdetben minden támogatást megkaptak, de mielőtt a körútra sor került volna, egy helyi hatalmasság, aki valami személyét illető célzást vélt felfedezni az egyik darabban, sorra lemondatta a meghívást a kultúrházakkal. A Stúdió K ezután egy belvárosi szakszervezeti központban rendezett kötetlen előadóesteket, minden alkalommal más-más nevezetes kulturális személyiség köré szervezve a műsort. Itt a meghívott személyiségek némelyikét találták politikailag gyanúsnak. Fodoréknak tovább kellett állniuk. Most a Gázgyár külvárosi kultúrházában csinálnak színházat.

A kis színházak történetéhez kívánczok - szomorú záradékként - Forgács Rezső ügye. Forgács 1984-ben Budapesten több alkalommal bemutatott egy műsort: ő maga Ezra Pound cantókat olvasott fel, kíséretképpen általa rendezett erotikus jeleneteket adtak elő fiatal nők. A produkciónak híre ment - a kritikákból egyébként a megbotránkozás hangjai sem hiányoztak -, így jutott el a műsor vidékre, egy mulatóhely pódiumára. Itt már a rendőrség is feltűnő módon képviseltette magát a közönség soraiban, de nem akadályozták meg az előadást. Utólag azonban vádat emeltek Forgács ellen. Első fokon - Pound politikai viselt dolgaira hivatkozva - a "közösség megsértésével" vádolta az ügyész. Másodfokon pedig a "közszemérem megsértéséért" /a Büntető Törvénykönyv 272. szakasza/ ítélték jogerősen hét hónap börtönbüntetésre, amelyet most tölt le. A fiatal írók József Attila Köré /Forgács költő is, a kör tagja/ megpróbált közbenjárni az érdekében, de eredménytelenül.

Mi lehet az oka a szokatlanul kemény beavatkozásnak? Legtöbbször a sajátos körülményekkel magyarázzák. Forgács büntetett előéletű, ezért könnyű dolga volt vele az ügyésznek. A vidéki hatóságok kevésbé toleránsak, mint a fővárosiak. De lehet, hogy van valami általánosabb tanulság is: a megelőző cenzúra gyengülése váltotta ki ezt a fenyegető reakciót.

A zenében - a pop kivételével, amire mindjárt rátérünk - gyakorlatilag megszűnt a cenzúra. Lényegét tekintve minden művészet közül a zene áll legtávolabb a politikától. Nincs is tehát szükség cenzúrára, legalábbis Magyarországon, ahol ideológiai igényeket már alig támaszt az állam a művészettel szemben. Más a helyzet a népszerű vagy könnyű műfajokban.

A hanglemeziparban az előzetes cenzúra, a koncertelőadásoknál inkább az utólagos felelősségrevonás és megtorlás eszközét alkalmazza a kulturális igazgatás; a megtorlás eszközét a rendőrséggel és az ügyész-bírói szervezettel karöltve. Az illetékes kulturpolitikuskok szempontjainak és nézeteinek megismerésére rendkívül jó alkalmat kínál a popzenészek szakszervezetének megalakulásakor rendezett vita. A vitáról riportfilm készült, adták is a Magyar Televízió második programjában, szövegét pedig közölte a Tömegkommunikációs Kutatóközpont folyóirata. A vitában felszólaló cenzorok nyíltan beszéltek, nem válogatták meg szavaikat, nyilatkoztuk mégsem nélkülözi a hivatalos jelleget, hiszen kétszer is módjuk volt korrigálni.

Erdős Péter, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat szürke eminenciása, aki szürkének éppen nem mondható egyéniség, szinte mephistói pózban lépett föl: "Mi igenis védjük a kormány kultúrpolitikáját, mint egyik eszközt az ország konszolidált viszonyainak. Nem óhajtunk balhét, nem óhajtunk nagy társadalmi konfliktusokat, mert féltjük az országot... Gondolkodtatok azon, hogy miért minket izélget a sajtó? ... Miért, a Filmgyárban nincs, hogy is fejezzem ki magam, dobozban maradt film? Dehogy nincs! Miért, a könyvkiadók mindent kiadnak? Dehogy! Miért, a lapokban mindent meg lehet írni? Nem lehet! Akkor miért velünk van a baj? Én azt szeretném, ha azt csinálnátok, amit mondok nektek, és aztán öröklakást építtettek a Rózsadombon, meg meghódítjátok Cannes-t, meg meghódítjátok az európai pop-piacot. Ezt akarom elérni, ehhez kérem a segítségeteket. Végezetül és összefoglalóul, a mi álmunk a következő: egy erős, monopolhelyzetben lévő, a társadalmi kritika által irányított állami vállalat, és körülötte a magán-

vállalkozások széles gyűrűje, amit az állami gazdaság- és kultúrpolitika jegyében mi képesek vagyunk irányítani."14 Ehhez csak két kommentárt fűzünk. A Hanglemezgyártó Vállalat monopóliuma nem álmom csupán, hanem valóság. Amit ez a cég nem ad ki, az nem jelenik meg lemezen. A "társadalmi kritika" pedig nem a társadalomnak a kritikája, amit úgy gyakorol, hogy ha egy lemez nem tetszik a közönségnek, egyszerűen nem veszik meg. Erdős Péter és elvtársai azok, akik tudják, hogy mi nem kell a társadalomnak.

Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettes, akinek huszáros tempójával már megismerkedtünk e beszámoló lapjain, azt is tudni véli, hogy mi él az emberek lelkében, legalábbis a tisztességes emberekében. "Az önök művésztében - mondotta a popzenészeknek ugyanezen a találkozón - a zene nyilván nagyon meghatározó valami. De az biztos, hogy a dalnak van szövege, és az is biztos, hogy az előadási módor, annak az egész habitusa, az öltözködéstől a gesztusokig, komplex valamit képez. Kérem önöket, hogy azokat a normális, értelemeszerű, hivatalosan nem körülírható, de minden tisztességes ember által érzékelhető határokat, amelyeken belül bőven kifejezésre lehet juttatni azt, ami minden emberben él, tartsák tiszteletben."

De nehogy azt higgyük, hogy a türelemnek ott van a határa, ahol a miniszterhelyettes szerinti normálisságé, ésszerűségé. Kicsit szűkebb ennél. "Kérem szépen - folytatta egyre kevésbé nyájasan -, nem lesz olyan dal, amelyik arról szól, hogy a Moszkva téren felszáll a villamosra az ellenőr, majd a dal végén ettől az ellenőrtől kérdezik meg, hogy az egész világra van-e bérlete. Nem lesz! Ahol ilyen elhangzik, hivatalos szerv által rendezett rendezvényen, magánúton, művelődési otthonban, bárhol, a működési engedélyt bevonjuk."15

És ha csak működési engedélyeket vonnának be! Az elmúlt másfél évben hét fiatal zenészt, köztük két kiskorút ítéltek két év körüli - letöltendő - börtönbüntetésre államellenes izgatásért. A CPg és a Közellenség punk együttesek tagjait. Igaz, nekik nem is volt működési engedélyük. S az ilyen antiszociális elemekkel szemben minden eszköz jó. Még azt sem kell bizonyítani, hogy tényleg elhangzottak az ügyész által inkriminált dalszövegek. Elég ránézni ezekre a punkokra.16

Film, rádió, televízió

Itt van a legalaposabban megszervezve, itt működik a legkevesebb hibával a megelőző cenzúra. Hogy a legszigorúbb is, azt már nem mernénk ilyen biztosan állítani, mert a különböző kifejezési közegek közti összehasonlításnak nem mindig van értelme, bár a televízió esetében valószínűleg ez is igaz. Annyi bizonyos, hogy szándékosan nem hagynak réseket az engedélyezési rendszeren, lehetőleg semmi sincs az utólagos felelősségrevonás elriasztó hatására bizva.

Nem titok, hogy miért, s azt sem nehéz belátni, hogy mi módon lehet a cenzúrának ezt a magas fokát elérni. Húsz-huszonöt éve a film és a rádió volt a legnagyobb hatású tömegkommunikációs eszköz, ma a televízió uralkodik. A filmet, sőt lassanként a rádiót is hosszabb pórázra ereszti az állam, de a televíziót keményen kézben tartja. S épp a filmgyártásban, a rádió- és televízióműsorok készítésében rendelődik alá leginkább az alkotó egyén a csoportnak, a szervezetnek. Itt valósítható meg legkönnyebben az Aczél-korszak magyar kultúrpolitikusaiknak ideálja, az hogy művész és cenzor együtt, munkatársként hozzák létre az alkotást. Amikor a kultúrpolitikuskok "műhely"-nek nevezik pl. a könyvkiadókat, ebben önkéntelen humor nyilvánul meg. A szerkesztő fúr, farag ugyan a kéziratot, de egyelőre azért még a szerző írja. Am ha a filmstúdiókat nevezik "műhely"-nek, akkor nincs kedvünk mosolyogni.

A magyar filmgyártást jórészt állami támogatásból finanszírozzák. A rendezők csak a stúdiók valamelyikén keresztül kaphatnak pénzt ebből a támogatásból. Ők maguk egyébként egy monopolhelyzetben lévő vállalat, a

Mafilm alkalmazottai, s a stúdiók is e vállalatnak a - bonyolult belső elszámolási viszonyban lévő - részei. A stúdiókat a Művelődési Minisztérium által kinevezett vezető irányítja, szakemberekből álló művészeti tanácssal konzultálva.¹⁷

A külső ellenőrzés, az engedélyezési eljárás elemei úgyszólván az ötlet megszületésétől jelen vannak az alkotás folyamatában. A rendezőnek először a stúdióvezetővel kell megbeszélnie terveit, elfogadtatnia a film forgatókönyvét. A forgatókönyv azután a Művelődési Minisztérium Filmfőigazgatóságára kerül, ahol - jó esetben - megadják a gyártási engedélyt. Ez a szakasz több fordulóból állhat, néha többször is át kell dolgozni a forgatókönyvet, amíg elfogadják. Majd leforgatják a filmet, elkészül az első munkakópia, amelyet megvitát a stúdió művészeti tanácsa. E fázisban is újabb módosításokat rendelhet el a stúdióvezető, kihagyásokat és kiegészítéseket. Ha a stúdió szintjén minden rendben lévőnek találtatott, sor kerül az engedélyezési eljárás utolsó, döntő szakaszára: a munkakópia a Főigazgatóság tanácsa és vezetője elé kerül. Ott rendszerint még újabb módosításokat követelnek a rendezőtől, s ezek végrehajtását szigorúan ellenőrzik. Végül megszületik a főigazgató döntése. Vagy elutasítja a filmet, vagy pedig aláírja az ún. engedélyezési okiratot /nem is olyan régen még egyszerűen cenzúra-okirat volt a neve/, s kiad egy azonosítási számot, amelyet "Eng.sz." megjelöléssel minden Magyarországon bemutatott film a homlokán - a főcímen - visel.

Az elutasított film - ahogy mondani szokták - dobozban marad, nem semmisítik meg. S a dobozból van feltámadás. Új szelek fújdognak a nagy politikában, a régi cenzor nyugdíjba vonul, az izgága ifjoncból elismert középkorú rendező lesz, s az idő cenzúrája is elvégzi a dolgát. Néha pár év elég, néha egy évtized telik el, amíg felnyitják a doboz fedelét. Így Bacsó Péter "A tanú" és Gazdag Gyula "Bástyasétány hetvennégy" című filmjét tíz év után vették elő. Megérdemelnék az Arany Konzervnyitó díjat.

Tudomásunk szerint jelenleg egy új játékfilm van dobozban, a "Mesteremberek" Jeles Andrásról: Munkások elő akarják adni a gyári kultúrházban Gelman szovjet író "Prémium" című darabját, amelyet a nagy színházak is játszottak. Maga a darab arról szól, hogy egy brigád visszautasítja a prémiumot, mert valójában nem érdemelte ki jó munkájával. Ez már a színpadon is paródiaszerű hatást tett, Jeles kezén pedig egyenesen szürrealizmusba megy át az eredeti szocialista realizmusa. Mégsem könnyű betiltó határozatot hozni a cenzornak, mert csak azt kapta, amit a kultúrpolitikusok mindig számonkérnek a szerzőkön: egy filmet "a munkások mai életéről". Nem is zárult le még a doboz fedele, elutasításra nem került sor, mert a stúdió nem akarja /nem meri?/ fölterjeszteni a munkakópiát.

Dokumentumfilmekből sokkal több marad dobozban. Több is készül. Némelyik - hallgatólagosan - eleve konzervnak, későbbi felbontásra. Az utóbbi időben a legtöbbit Ember Judit "Pócspetri" című filmjéről beszéltek, amely a kommunista hatalomátvétel egy véres epizódjának ma is élő emlékét dolgozza fel. De a dokumentumfilmeknél nincs olyan nagy jelentősége a formális betiltásnak. Forgalmazásuk általában nem megoldott, az engedélyezettek sem igen jutnak el a közönséghez, könnyebb egyszerűen elsüllyeszteni őket. Nagyobb vállalkozásoknál persze ez itt sem megy zajtalanul. Sára Sándor öt részes filmjét /"Pergőtűz"/ az orosz fronton harcoló magyar katonákról az első rész bemutatása után vették le a műsorról.

A rádió és a televízió külön világ a magyar kultúrában. Hatalmas, centralizált, teljes monopóliumot élvező intézmények. Nem áll fölöttük külön cenzúrahivatal, a cenzúrát saját belső hierarchiájuk végzi. Munkatársaikban a szervezet, és nem szakma normáinak tiszteletét igyekeznek elültetni; vezetőik a politikai elitbe tartoznak.

A kultúrpolitikai botrányoknak minden más területen, még a filmiparban is fontos szimbólikus funkciója van. A feltűnést keltő betiltások, a félhivatalos jellegű kritikai hadjáratok és egészen hivatalos elítélő nyilatkozatok nemcsak arra szolgálnak, hogy kijavítsák a cenzúra különösen

súlyosnak ítélt tévedéseit. A botrányokra egyenesen szüksége van a kulturális igazgatásnak. Az általuk felkavart pletykahullámból szűrjük ki az érdekelteket, hogy voltaképpen mik is a cenzúra éppen érvényes követelményei, amelyeket a többség nem akar általános formában megfogalmazni. A rádió és a televízió világában viszont nem szoktak nyilvános botrányok lenni.

Ez kívülálló számára nagyon megnehezíti a tájékozódást. De abban az egész művészeti és irodalmi élet megegyezik, hogy a rádió és főképp a televízió rendszeres diszkriminációt gyakorol. Írásban lefektetett feketelisták és szóbeli instrukciók alapján kirekesztenek adásaikból olyan szerzőket, akik más közegben - ha nem is teljesen akadálytalanul - nyilvánosságra szoktak kerülni. Községes halandók, sőt beosztott szerkesztők sem láthatják magukat a listákat. Am ha utána nézünk, hogy mi történik a rádiónál és televíziónál azokkal a szerzőkkel, akik politikai tiltakozó akciókban vettek részt, vagy engedély nélkül - hazai szamizdatban és külföldön - publikálták a cenzúrázott csatornákon elakadt műveiket, nemigen hihetjük, hogy pusztán a véletlenek összejátszásából fakad, amit találunk. S van akinek meg is mondják, hogy sohasem fogja a nevét vagy az arcát képernyőn látni.

Mészöly Miklós, a magyar regény és novella nagy mestere feltűnő vonzatokat mutat a modern vizuális médiumok iránt, munkáit mégis hiába keressük a televízió műsoraiban. Mészöly iskolateremtő mester is, az újabb prózairók egész nemzedéke követi emberi és művészi példáját, s a magyar rádió vagy a televízió nem kérte föl tanítványait, hogy emlékezzének meg róla hatvanadik születésnapján. Csóri Sándor nemcsak mint költő és esszéista örvend az irodalmárok és a közönség széles körében kultusszal határos tiszteletnek, fontos közéleti tényező is, ő a neopopulista irányzat vezére. Mi mással szerepelne hát a rádióban és a televízióban évek óta, ha nem - gyermekversekkel? Amikor 1981-ben Bécsben átvette a Herder díjat, a magyar kultúra külföldi sikereivel oly szívesen büszkélkedő orgánusok meg sem emlitették. Ugy látszik, valamiért Konrád György sem imponál nekik, aki regényeivel és tanulmányaival meghódította az egész nyugati világot. Régebben mint író és mint szociológust is foglalkoztatták, mára nemlétező szemlélyé vált a rádióban és a televízióban. Hasonlóképpen járt Eörsi István, a költő, drámaíró és talán legkihegyezettebb tollú publicistánk. Ma már műfordítóként sem hangozhat el a neve.

Az alternatív kifejezési lehetőségek e téren nyilvánvaló - technikai és pénzügyi - okokból igen szűkösek. Még leginkább a filmnél beszélhetünk ilyesmiről, de itt is csak félig-meddig sikerülhet kibújni a cenzúra alól. A fiatal filmesek Balázs Béla Stúdiója /a "fiatal" sokuknál valójában nem életkort jelent, hanem a hivatalos elismertség fokát/ jóval kevesebb pénzt, de valamivel több szabadságot biztosít a rendezők munkájához, mint a nagy stúdiók. Rendszerint a cenzor is behunyja fél szemét, mert a stúdió filmjeit úgysem igen engedik a rendes mozikban játszani.

A legkitartóbb és legáldozatosabb küzdelmet a Gulyás testvérek /G. János és G. Gyula/ folytatják a kifejezés szabadságáért a filmesek között immár két évtized óta.¹⁸ Amatőrként kezdték, majd a Balázs Béla Stúdióra támaszkodtak, s ma is a filmszínálás hivatalos szervezetének peremén tengődnek. Rengeteg forgatókönyvüket utasították el, több filmjüket egyáltalán nem engedték bemutatni, másokat megcsonkítottak, s az is előfordult, hogy egyik filmjükről /"Ne sápadj"/ kénytelenek voltak levenni a nevüket, anyyira nem ismertek rá abban az alakban, ahogy a forgalmazási jog tulajdonosa, a Magyar Televízió bemutatta.

A technika fejlődése némi optimizmusra ad alapot épp ezen a területen, ahol jelenleg a legreménytelenebbnek látszik a helyzet. Néhány helységeben komolyan kísérleteznek vezetékes rádió- és televízió-rendszerek kiépítésével. Több tízezerre tehető a magánkézben lévő képmagnók száma, s egyre több kerül be, nagyjából részben csempészáruként az országba. A lejátszó berendezéseket virágzó fekete piac látja el műsoros kazettákkal, egyelőre igen alacsony izlésszinten, de előbb-utóbb az igényesebb közönség kereslete is el fogja érni a kritikus nagyságot. A felfevő berendezések, különö-

sen a stúdió minőségű képet adók, ma még ritkaságszámba mennek, de az árak csökkenésével bizonyára szintén elterjednek.

Könyvkiadás és irodalmi folvóiratok

A könyvek ellenőrzése és kiadásuk engedélyezése mélyen tagolt szervezeti rendszerben végbemenő, időben hosszan elhúzódó folyamat. Induljunk ki abból a legegyszerűbb esetből, hogy a szerző csak akkor lép érintkezésbe az állami könyvkiadóval, amikor benyújtja a kész kéziratot. /Előre is megállapodhat a kiadóval, az beveheti tervébe a készülő művet, a tervet felülvizsgálja a Művelődési Minisztérium stb./ A kézirat rendszerint két beosztott lektorhoz kerül. Ha a lektorok véleménye bizonytalan, vagy eleve sejteni lehet, hogy kényes az ügy, egy magasabb rangú szerkesztő is állást foglal, vagy olyan külső lektornak adják oda a kéziratot, akinek szavára hivatkozni lehet: "X. elvtárs sem talált kivetnivalót benne..." Az összegyűjtött lektori vélemények alapján átdolgozást kérhetnek a szerzőtől: húzásokat, kiegészítéseket, átírást. Az így preparált kéziratot újra megnézik, majd a kiadó igazgatója - a szerkesztői tanáccsal konzultálva - meghozza a maga döntését. Ha kedvezően dönt, sor kerül a kézirat megszerkesztésére, s ez a technikai előkészítésen túl, újabb tartalmi és stiláris módosításokkal járhat. A megszerkesztett kéziratról tömör jelentés készül a Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatósága számára, amely azzal az obligát formulával zárul, hogy "a kézirat nyomdakész, kiadását kérjük engedélyezni". Az engedély kiadása, a voltaképpeni cenzurális döntés általában már csak formaság szokott lenni, de olykor ezen a fokon is elakad még kézirat. Ha nincs semmi baj, szép lassan elkészül a könyv. De nem kerül mindjárt az üzletekbe. Egy darabig vissza kell tartani a központi raktárakban, elkészültéről újabb jelentést kell küldeni a Kiadói Főigazgatóságnak, és csak akkor szabad megkezdeni az árusítást, ha nem érkezik tiltó utasítás. Néha lassan mozdul a hivatal, elmulasztja a határidőt, ilyenkor a könyvet a boltokban próbálják megállítani. Teljes biztonsággal csak az olvasó kezében van.

Az állami kiadókon belüli huzavonát el lehet kerülni. Magánszemélynek nincs joga kiadót alapítani, de egyes könyveket szerzőjük legálisan megjelentethet magánkiadásban. Ezt az utat kevesen választják, évente néhány tucat könyv jön ki így. ¹⁹ Szerzőik jobbára dilettánsok, bár előfordult egy nagy feltűnést keltő eset, hogy egy igen keresett szerző jobb üzletet remélt, ha a kiadói honorárium helyett a tiszta hasznot takarítja be. Ám a lényegen mit sem változtat, hogy a szerző megpróbálja kézbe venni művének sorsát, csupán azt eredményezi, hogy felsőbb szintre, a Kiadói Főigazgatósághoz tevődik át a cenzúrázás érdemi munkája. Neki magának kell lektornak megnyernie két tekintélyes irodalmárt. Ezek ugyanúgy jelentést írnak, s határozottan állást kell foglalniuk, hogy a benyújtott kézirat politikailag és a közérkölc szempontjából nem kifogásolható. A Kiadói Főigazgatóság maga is ellenőriztetni szokta a kéziratot, például a felügyelete alatt álló állami könyvkiadók hivatásos lektoraival. Egy kicsit is kényesebb kéziratnál nem lesz rövidebb az eljárás, mintha a szerző a szokásos utat választaná. S az is megesett már, hogy végül megtagadták az engedélyt, vagy egyáltalán nem válaszoltak a kérvényre.

Ha az eddigiek után valakinek még kétsége támadna afelől, hogy a könyvkiadási cenzúra gépezete nem működik hiába, bőségesen szolgálhatunk példák-
kal. ²⁰

A kultúrpolitikusok azzal szoktak büszkélkedni, hogy híres írók jelentős munkái manapság nem hevernek íróasztalfiókban az idők jobbra fordulását várva. Nos, ebben a cenzúra vitathatatlan enyhülésén kívül, sokminden másnak is része van. A szerzők megtanultak jobban alkalmazkodni a cenzúrához. A szamizdat létrejötté és az engedély nélküli külföldi publikálás elterjedése nyomást gyakorol az állami kiadókra. A kulturális politika irányítói nem örülnek neki, ha az írók arra kényszerülnek, hogy illegális úton kereszenek nyilvánosságot műveiknek. Valami kis helyet mindenkinek igyekeznek szorítani a hivatalos keretek között: aki nem dolgozhat a televízióban, könyvet azért megjelentethet; aki nem publikálhat nagy fővárosi lapokban,

annak vidéki irodalmi szemléknél azért elfogadják az írásait stb. S ha valamit végképp nem akarnak átengedni a cenzúrán, az esetleg megjelenik szamizdatban vagy külföldön. Így aztán tényleg igaz lesz, hogy nagy művek nem igen maradnak fiókban. Bár minden szerzőnek vannak azért kisebb-nagyobb szövegei, amelyek valahol fönnakadtak a rostán, s aztán le is mondott róluk, nem tartván érdemesnek tovább harcolni értük. Ilyenekből állította össze Kenedi János 1977-ben "Profil" című gyűjteményét, a magyar szamizdat egyik első nagy vállalkozását.

A hivatalos engedéllyel megjelent műveken gyakran jól felismerhetők a cenzúra működésének nyomai. Csak néhány, teljesen egyértelmű példát említnék. A könyveknél is alkalmazzák az idő cenzúráját. Hernádi Gyula "Az ég bútorai" című regénye 1961-ben íródott, és csak 1981-ben jelent meg folytatásokban, illetve 1983-ban könyvalakban, ekkor már új, "Kiáltás és kiáltás" címen. Ez - mint Kőszeg mondja - országos csúcs. Az öllő cenzúrája néha annyira radikális, hogy a folyamatos elbeszélésből csak töredékek maradnak. Így szabdalták novellákra Csúrka István "Vorosilov út 70" című regényét. A piros ceruzát is szorgalmasan alkalmazza a cenzor. Konrád György "A városalapító" című regényéből szavakat, mondatokat, bekezdéseket törölt. Szánalmas igyekezetének hiábavalóságát egy szamizdat kiadvány demonstrálja: a kis füzetben, amelyet a könyv lapjaihoz lehet illeszteni, megtalálhatók a kihúzott szövegrészek. Könnyen megállapítható, hogy a szöveg erejét nem sikerült elvenni.

Az irodalmi folyóiratokat - miként a periódikus kiadványokat általában - más módon ellenőrzik, mint a könyveket. A lapszámokat csak kivételes esetben mutatják be a nyomás vagy a terjesztés megkezdése előtt valamely felsőbb instanciánál. Ha a főszerkesztő elvesztette a felsőbbbség bizalmát, vagy ha nincs elég önbizalma. De akkor sincs magára hagyva, amikor a saját szakállára dönt. A főszerkesztők rendszeres tájékoztatást kapnak az éppen aktuális politikai kívánalmakról. A közös eligazításokon kapják meg a fejmosást is, ha valami hibát követtek el. A kommunista párt egy magas rangú funkcionáriusa - mint valami futballbíró - sárga lapokat osztott ki a rosszalkodóknak az egyik ilyen eligazításon, s ezt kedélyes, baráti gesztusnak szánta.²¹

A rendszer rugalmas. Erre szükség is van, mert periódikus kiadványoknál nincs annyi idő a mérlegelésre, mint a könyveknél. Az utólagos felelősségrevonástól való félelem pedig általában elég nagy ahhoz, hogy ne egykönnyen engedjenek át veszedelmes írásokat. A sárga cédulák után ugyanis sor kerülhet a pirosra. Ha azonban egy folyóirat szerkesztői nem ijednek meg a fenyegetéstől, nagyobb szabadságot engedhetnek meg maguknak egy darabig, mint bármely könyvkiadó. Ez történt a "Mozgó Világ" című irodalmi és művészeti szemlénél, amely pár évig a legfőbb gyülekező helye volt az olyan szerzőknek, akiknek dolgai másutt közölhetetlennek minősültek volna. A kulturális igazgatás a legkülönbözőbb eszközökkel próbálta megrendszabályozni a folyóiratot. Kicserélték a főszerkesztőt, a már kinyomott számokból távolítottak el szövegeket, folyton kihallgatásra rendelték a szerkesztőket, mihelyen kénytelenek voltak az egész szerkesztőtestületet menesztetni.

Akik el akarják kerülni az ilyen viharokat, s alighanem ők vannak többségben, szeretnék tudni, hogy merről fúj a szél. Minden szempontot a főszerkesztők számára rendezett eligazításokon sem tárnak föl, teljes biztonságot adó szabályokat nem lehet fölállítani. Ha nem akarunk bajba kerülni, a zsigereinkben kell érezni a veszedelmet. De azért vannak bizonyos elvárások, amelyeket mindenképpen jó figyelembe venni, ha csökkenteni akarjuk a kockázatot.

A marxista ideológiát nem kell komolyan venni. Aki túlbuzgónak mutatkozik, még gyanúba is keveredhet, hogy a régi, sztálinista rendszert kívánja vissza, s hallgatólagosan kiszolgáltatják az antimarxista többség haragjának. De nyíltan támadni, netán gúnyolni nem szabad a marxizmust. E név alatt valami hig evolúciós optimizmust várnak el az írótól. Jól teszi, ha kifejezésre juttatja, hogy hisz az emberben, hisz az emberiség haladásában, a béke

ügyének diadalában stb. Aggódnia szabad, ám a pesszimistákat nem szereti a cenzor. Ugyanigy áll a jelenlegi kommunista rendszerrel is. Természetesen vannak, mindig lesznek bajok, kétségbeesésre azonban nincsen ok. A politikai követelmények jobbára negatívak. Nem szabad rosszat mondani a Szovjetunióról és a többi kommunista országról. Nem szabad nyíltan szembe fordulni a Kádár-korszak eredet-mitoszával: az 1956-os felkelés alapjában véve sötét ellenforradalom volt, a rákövetkező megtorlás szükséges és jogos. Nem szabad kétségbe vonni a kommunista párt uralmának legitimitását. A legokosabb elkerülni az ilyen témákat. És mindig vannak aktuális, a pillanatnyi politikai helyzettől függő tabuk is. Egy időben nem volt tanácsos pl. zsidó témákat érinteni, még a Bibliából vetteket sem; mára ez szerencsésen feledésbe merült. Az esztétikai elvárások leginkább a hagyomány tiszteltére irányulnak. A cenzúra precedensek alapján dolgozik. Amin eddig nem szokott izlésbeli okokból fennakadni, azt valószínűleg ezután sem fogja tiltani. A stiláris konzervativizmus ezért mindig kifizetődik.

A személyekkel szembeni diszkrimináció általában keményebb és egyértelműbb, mint a művek fölötti cenzúra. /Az irodalmi közvélemény nem is választja el a kettőt, s a leggyakrabban fölhozott sérelmek, amikor cenzúráról van szó, valójában az utóbbi kategóriába tartoznak./ A diszkrimináció egy szerző teljes elhallgattatásáig mehet: meghatározott ideig semmit sem szabad közölni tőle. Ezt "szilencium"-nak nevezik. A szilenciumnak vannak enyhébb, meghatározott műfajra vagy közlési médiumra szóló fajtái is.

Csoóri Sándornak pl. mindegyikből kijutott. Régebben egyszer teljes csöndre ítélték, mert egy rendes úton, engedéllyel megjelent írása állítólag csorbitotta a Magyarországon állomásczó szovjet csapatok presztizsét. Mostanában pedig egy évig nem volt szabad esszét közölni tőle, mert bevezetőt írt Duray Miklós, a szlovákiai magyar kisebbségi politikus Amerikában megjelent önéletrajzi könyvéhez. S hogy a rádióból és a televízióból ki vannak rekesztve a komolyabb írásai, arról már beszéltünk.

A cenzor azzal bünteti az ellenőrzése alól kibújó író, hogy amikor az megint a hivatalos keretek között akar publikálni, még szigorúbban korlátozza, esetleg egy időre teljes tilalom alá helyezi. S ha ezt sérelmezi az író, azt vágja a szemébe, hogy maga kereste a bajt. Érdemes idézni Eörsi István "Az utolsó szó jogán" című szamizdat kötetének bevezetőjét, ahol fölényes gúnnyal söpri le ezt az okoskodást: "Az írókat állítólag azért tiltják el, mert az úgynévezett második nyilvánossághoz folyamodnak; holott némely írók azért folyamodnak a második nyilvánossághoz, mert írásaikat előzőleg eltiltották már. Az ilyen író se butább, és nem is mazochistább a nagy átlagnál: nem szenvedni óhaj, hanem publikálni, mégpedig azt, aminek továbbadásáért, úgy érzi, ő felelős."

Magyarországon közel tíz éve jelennek meg rendszeresen szamizdat, vagyis cenzúrázatlan, hivatalos engedély nélkül előállított és terjesztett kiadványok. Maga az oroszból átvett tömör megnevezés is meghonosodott. "Második nyilvánosság"-nak - a második vagy fekete gazdaság analógiájára - a szamizdat kiadványok összességét s a közvélemény általuk befolyásolt részét szokták nevezni.

Kezdetben igen nehézkesen és drágán, gépirással vagy fénymásolással sokszorosították a kiadványokat. Az utóbbi négy-öt évben - a lengyel tapasztalatok nyomán - elterjedtek az olcsó, házi sokszorosítási módszerek. A kiadványok egy kisebb része az állami nyomdákban készül korszerű technikával, természetesen feketepiaci alapon. Ebben az időszakban indult meg a két ma is főnálló szamizdat folyóirat, a "Beszélő" /1981 decemberétől összesen 12 szám/, s az "ABC Tájékoztató" és utódja az "A Hirmondó" /1983 januárjától összesen 15 szám/. Létrejötték a folyamatos kiadói vállalkozások is. A legjelentősebb Demszky Gáboré, az AB Független Kiadó. Több mint félszáz önálló kötetet hozott ki eddig, s az AB a "hirmondó" gazdája is. Fiatalabb, de lendületesen fejlődő vállalkozás az ABC Független Kiadó és az M.O., vagy Magyar Október Szabadsajtó. Az egyiket Nagy Jenő, a másikat Krassó György alapította. Mind a ketten közel húsz címet hoztak

ki. Sok kötet jelent meg a kiadó megjelölése nélkül vagy különböző, csak néhány alkalommal használt cégjelzéssel.

A kiadványok száma tekintélyesnek mondható, különösen azt is figyelembe véve, hogy a legtöbb az elmúlt két-három évben sűrűsödik. A példányszámokat a kiadók biztonsági és üzleti megfontolásokból általában nem tüntetik fel. Petri György utolsó, "Azt hiszik" című kötetén az áll, hogy 1500 példányban készült. Ugy hiszik, hogy nem ritkák az ennél jóval nagyobb példányszámok sem. Egy-egy kötet eladási ára mostanában száz forint körül mozog, de vastagabb könyveknél jóval több is lehet. Technikai és üzleti szempontból a szűk keresztmetszetet - a krónikus forgótőke-hiány mellett - a terjesztés jelenti. A példányok egy része láncszerűen, kézről-kézre adogatva jut el a vevőhöz, s a nagybani terjesztők is házaló módra árusítanak. Kísérleteztek postai terjesztéssel, de nem vált be, mert a küldeményeket rendszerint elkobozták. Az lenne a megoldás, ha - legalább magánlakásokon - meghatározott időben mindenki számára nyitva álló "könyvesboltokat" lehetne fenntartani. Ilyen kísérlet is volt. Rajk László belvárosi lakásán két évig működött a Szamizdat Butik - így nevezték a pesti folklór -, de a rendőrség erőszakkal felszámolta.

A kiadói tapasztalat és alighanem a kereslet is megvan az alternatív szépirodalmi könyvkiadás kibontakozásához. A kiadók azonban, beleértve a két folyóiratot is, túlnyomórészt politikai és történelmi szövegekkel foglalkoznak. A magyar irodalmat csupán néhány név képviseli. Igaz, csupa jelentős név. Konrád György két regénnyel és négy tanulmánykötettel szerepel az AB listáján. Eörsi szintén az AB-nál kijött kötetét már említettük. Ebben a mesteréről, Lukács Györgyről szóló írásait gyűjtötte össze: esszét, drámát, verseket, Petri György kemény politikai verseket és tiszta lirát egyaránt szamizdatban publikál. Ugy látszik, nincs is más választása. Az egyik nagy állami kiadó már elfogadta legújabb kötetét, amikor egy külföldön megjelent, a kötetben nem is szereplő verse miatt az egészet visszadobták. Erre megint, immár másodszor az AB jelentette meg újabb verseinek gyűjteményét. Dalos György "1985" című szatirikus regényének pedig, mint a címből sejthető, csak szamizdatban volt esélye a megjelenésre. Az AB Rajk László eredeti grafikáival illusztrálva hozta ki.

Miért nem keresik az alternatív kiadási lehetőségeket a kezdők, a fiatalabbak? Ez sok mindenben, nemcsak rajtuk múlik. A még ismeretlen írókat különösen súlyosan érinti, ha büntetésből elzárják előttük a cenzúrázott csatornákat. Ahhoz nem elég erős a magyar szamizdat, hogy egyedül általa megalapozza valaki a hírnevét. Azt is meg kell gondolnia a kezdőnek, hogy a szamizdat irodalomban való részvételhez óhatatlanul - bár nem okvetlenül igazságosan - a politikai radikalizmus bélyege tapad, amit nehezebb lemosnia magáról, mint a máshonnan is ismert, híres szerzőknek. Másfelől a kiadónak is túl nagy a kockázata, ha első könyves szerzőt dob piacra. A második nyilvánosságban nincs reklám, nem jelennek meg recenziók és kritikák, nincs idő megvárni, amíg beérik a siker. A vevőnek előre kell tudnia, hogy mi az, amit el akarnak adni neki.

A kiadók inkább bevezetett nevekkal próbálkoznak. Ha magyarok nincsenek, hát külföldiekkel. Olyan szerzőket keresnek, akiknek voltak a cenzor számára is elfogadható művei. Így jelenik meg pl. egy válogatás Gombrowicz naplóiból /AB/. Wajda Magyarországon nem engedélyezett "Vasember"-ének forgatókönyvéhez /ABC/ sem kellett reklám. Más szerzők teljesen ki vannak tiltva ugyan Magyarországról, de a kritikai irodalomból vagy külföldi forrásokból azért ismerik a nevüket a művelt emberek. Az "Állati Gazdaság" /AB/ és az "Ezerkilencszáznegyvennyolcvannégy" /M.O./ iránti keresletet nem is tudják kielégíteni a kiadók. Koestler sem kevésbé sikeres, mint Orwell. A "Sötétség délben" Szabad Idő cégjelzés alatt jött ki; ez a vállalkozás tudomásunk szerint csupán még egy címmel van piacon.

A szamizdatban megjelenő szerzőknek írói tevékenységük korlátozásán kívül, más következményekkel is számolniuk kell. Ha állami vállalatok vagy intézmények alkalmazottai, fegyelmi eljárást indíthatnak ellenük, elbocsájthatják őket. Ha külföldre akarnak utazni, a rendőrség megtagadhatja tőlük a kiutazási engedélyt. A kiadókra, sokszorosítókra és nyomdászokra, valamint a terjesztőkre mindezen felül, a Szabálysértési Rendelet 159/A szakasza /"Sajtórendészeti

szabálysértés"/ alapján rendőri eljárás és pénzbírság is vár.²² A politikai rendőrség az utóbbi években számos esetben tartott házkutatást ilyen tevékenységgel gyanúsított emberek lakásán, gépkocsikat vizsgált át, személyi motozást végzett. Rengeteg kiadványt és nyersanyagot, több sokszorosító berendezést koboztak el. A kiosztott pénzbüntetések összege sok tízezer forintba rúg.

Különösen aggodalomkeltő, hogy illegális megtorló akciók is előfordulnak. A szamizdat kiadók munkatársainak gépkocsiját "ismeretlen tettesek" rendszeresen megrongálják. Egyenruhás rendőrök durván bántalmazták Demszky Gábort, miközben átkutatták a holmiját. Utóbb büntető eljárást indítottak ellene, mert - állítólag - erőszakosan ellenszegült az intézkedő közegeknek. Fél év börtönbüntetést kapott felfüggesztve.

A Krassó Györggyel szemben foganatosított rendszabályok nem törvénytelenek ugyan, ám ez annál sötétebb árnyékot vet a magyar jogrendszerre. A "rendőri felügyelet" intézménye lehetővé teszi, hogy bírói ítélet nélkül, akár büntetlen előéletű személyeket tartósan és súlyosan korlátozzanak szabadságukban. Krassó 1984 december óta nem hagyhatja el a fővárost, csak nappal mehet ki az utcára, nem látogathat nyilvános helyeket, s túrni köteles, hogy a rendőrség házkutatási parancs nélkül behatoljon a lakásába.

A reform lehetőségei

A legmesszebb menő, ám legegyszerűbb reform a cenzúra fölszámolása lenne: teljesen szabaddá tenni az irodalmi és egyéb művek publikálását, kiállítását stb., természetesen az esetleges jogi követelmények terhe mellett, melyeket a rendes bíróságok állapítanak meg. Ez több is talán, mint reform, de - legalább a kultúra területén - nem látszik teljesen kivihetetlennek az adott politikai rendszer keretei között sem.

Olyan fontos volna a kultúra a politikában? A kérdés egyaránt fölmerül a hazai értelmiségben és a Nyugatról idelátogató írókban és művészekben. Az utóbbiak irigységgel vegyes csodálkozással mondogatják magyar kollégáiknak, hogy náluk bizony nem izgatják föl magukat a miniszterek holmi lírai költeményeken.

Érdemes jártni a megelőző cenzúra hatalmas gépezetét? Nem elég az utólagos következmények elriasztó hatására hagyatkozni? És miért ne bizhatnák az utólagos ellenőrzést - a törvények megfelelő módosítása után - az igazságszolgáltatásra?

A kulturális kifejezés szabadságát azonban nem lehet elválasztani a kifejezés szabadságától általában. A politikai sajtóban, a társadalomkutatásban, a történelmi és a humán tudományokban pedig sokkal határozottabbak és kidolgozottabbak a cenzúra tilalmi és pozitív követelményei, mint a művészetben és az irodalomban, s az ideológiai követelmények sem homályosultak el annyira. Ha találomra kézbe vesszünk egy irodalmi folyóiratot még egy napilapot, a különbség nagyon feltűnő. Bár az egyikben is bizonyára megüti a fülünket jónéhány hamis hang, s bőven találunk kétes minőségű szövegeket, de rendszerint ezek is szinte igyekezetből fakadnak. Az újságok viszont tele vannak rituális fogalmazási gyakorlatokkal, a pártnyelv kliséivel és a kötelező propaganda-célokat szolgáló hazugságokkal. Ha pedig nem a politikai sajtót, hanem - mondjuk - a kevésbé szigorúan ellenőrzött történetírást, s ezen belül az utolsó négyven-ötven évet tárgyaló munkákat vesszük, rendszerint akkor is hasonló különbségeket tapasztalunk. Az írók vagy filmrendezők sem mehetnek el odáig, hogy például az 1956-os forradalmat epikus teljességgel és a hivatalos értelmezéssel homlokegyenest ellenkező felfogásban ábrázolják. De nyitva áll előttük a lehetőség - sokan éltek is vele -, hogy valamilyen történet keretében érintik csupán a témát, s épp annyit mondanak el róla, hogy se a cenzorral, se a lelkiismeretükkel ne kerüljenek konfliktusba. A történetírótól ellenben elvárják, hogy határozottan képviselje a hivatalos értelmezést; nem teheti meg, hogy a korszak politikai történetében csak úgy mellékesen hozza szóba a forradalmat; a hivatalos értelmezésnek ellentmondó tényeket meg kell nyírballnia.

Semmi jel nem mutat arra, hogy az állam a politikai propaganda terén enyhíteni akarná a kifejezés szabadságának céltudatos korlátozását. Márpedig akkor a kultúrában sem mondhat le a cenzúráról. Ellenkező esetben mindazok a

mondanivalók, amelyeket nem szabad kifejezésre juttatni a politikai sajtóban, az irodalomban és a művészetben jelennének meg. Ez az átáramlás így is végbe megy, hogy csupán fokozati különbség van a kultúra és a sajtó ellenőrzésének szigorában. Ebből ered a kommunista rendszerek kulturális életének sajátosan politizált volta, ami a nyugati megfigyelőknek feltűnik.

A kultúra politizálódásához nemcsak azok a kommunizmussal többé-kevésbé nyíltan szembenálló törekvések járulnak hozzá, amelyek a sajtóból kiszorulva, a kultúrában próbálnak felszínre kerülni. A kommunista fundamentalizmus hívei is szívesen választják támadásaik célpontjául a kultúrában szerintük túl engedékenyen kezelt, félig-meddig ellenzéki megnyilvánulásokat. A nagy politika irányvonalának nyílt kritizálását nekik sem engedik meg, s belső gátlásaik is visszatartják őket, minthogy ez "pártszerűtlen" magatartás volna. Annál felszabadultabban vetik rá magukat az értelmiség szemükben veszedelmesnek tűnő megmozdulásaira, mintegy azzal a gesztussal, hogy "lám, hová vezet a túl nagy liberalizmus".

A magyar irodalmat és művészetet a többi kommunista országból és a Szovjetunióból is éberren és nagy ellenérzéssel figyelik. A többi hatalmon lévő kommunista párt sokkal keményebben tartja kézben a kultúrát.

Következésképpen nem számíthatunk arra, hogy belátható időn belül a kulturális kifejezés minden területe felszabadul a cenzúra alól. A kifejezés szabadságát fokozatosan növelő, részleges reformok azonban nincsenek kizárva. Bizonyára szabályozottabbá, kiszámíthatóbbá lehetne tenni a cenzúra működését, s ezáltal korlátozni a túlkapásokat és a diszkriminációt. Másrészt talán körül lehet határolni bizonyos területeket, ahol akár teljesen megszűnhetne a cenzúra.

Tudomásunk szerint az utóbbi években megindult politikai reformok nem foglalkoznak magukban a kifejezési szabadság bővítését. Új, főként korporatív jellegű érdekképviselési formák kialakítása, a helyi közigazgatás hatáskörének növelése, az egyesületi élet fejlesztése és sok más, hasonló reform van tervbe véve, vagy indult már meg. Valószínű, hogy végső megvalósulásában mindegyik igen mérsékelt, sőt felemás lesz, de az eredeti elgondolások egyértelműen liberális irányba hajlottak. S a terveket sugalmazó államférfiak, jogászok és politikai teoretikusok teljesen tisztában vannak azzal, hogy mennyire ráférne egy kis liberális reform a magyar sajtójogra.²³

Más oldalról komoly, megfontolásra érdemes javaslatok is felvetődtek már e tárgyban, bár nem találtak valami kedvező fogadtatásra. Eörsi István az Írószövetség közgyűlésén beszélt a cenzúra-reformjáról, a "Beszélő" szerkesztői pedig saját folyóiratukban fejtették ki elgondolásukat.

Eörsi felszólalásában azt követelte, hogy legyen nyíltabb, formalizáltabb a cenzúra. Hadd tudja meg az író, hogy ki dobta vissza, vagy csonkitotta meg a művét! Vállalja a felelősséget a nyilvánosság előtt a cenzor! Így lassan kiderülne, hogy mit szabad és mit nem szabad közölni. S talán megszűnne az az állapot, hogy nem egyes műveket, hanem szerzőket tiltanak be.

Az írók többsége nem akarta megérteni Eörsi javaslatát. Jót nevettek rajta, a mai cenzúra-viszonyok szatirájának vették, hiszen megreformálásukat, még hozzá ilyen irányban - nemde - úgysem gondolhatta komolyan.²⁴

A "Beszélő" javaslatai²⁵ is abból indulnak ki, hogy tartalmilag és részletesen kodifikálni kellene a sajtószabadság korlátait. Amit pedig kifejezetten nem tilt a törvény, azt mindenki szabadon közölhetné. Ezáltal lehetővé válnék magánkiadók alapítása. Ezeket csak a törvény alapján, bírói úton lehetne működésükben korlátozni. Eltérően a párt-állam és kiegészítő szervezetei - a Haza-fias Népfront, a hivatalos Szakszervezetek stb. - kezelésében működő kiadók-tól és lapoktól, melyeknek munkatársai fegyelmi úton is felelősségre vonhatók. Első lépésként, a házilag előállított és magánúton terjesztett kiadványokat, vagyis a szamizdatot kellene legalizálni.

E javaslatoknak jogi tekintetben két gyenge pontja van. Egyrészt a szabályokhoz nem kötött cenzúrázási gyakorlat elleni polémia hevében mintha nem vennék figyelembe, hogy a pontos szabályozás lehetőségei e téren, a dolog természetéből következően igen korlátozottak. Másrészt - különös módon - nem térnek ki a javasolt új szabályozás legfőbb akadályára a magyar jogban: az igaztási törvényre.

Egy sajtótörvény, vagy jelen esetben inkább cenzúra-törvény nem adhat kimerítő tartalmi jellemzést mindarról, amit a hatóságnak joga van betiltani. Csupán arra szorítkozhat, hogy felsorolja azokat a tárgyakat, amelyeket a törvényhozó különleges védelemben kíván részesíteni, s valamilyen - szükségképpen homályos - formulával meghatározza, hogy miféle módon nem szabad e tárgyakról beszélni, e tárgyakat ábrázolni: ellenséges indulattal, gúnyosan, lealacsonyító módon stb. Csak az ítélkezési gyakorlatban alakul ki, hogy mit is takar a homályos formula.

A javaslatok tapintatosan hallgatnak arról, hogy a Büntető Törvénykönyv 148. és 269. szakasza tételenen felsorolja a különleges védelemben részesített tárgyakat: "a magyar nemzet vagy valamely nemzetiség", "a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendje", "a Magyar Népköztársaság szövetségi, baráti vagy együttműködésre irányuló egyéb nemzetközi kapcsolatai", "valamely nép, felekezet vagy faj", s végül bizonyos, "szocialistameggyőződésük"-kel jellemzett "csoportok vagy személyek". Egy cenzúratörvényben sem lenne mit hozzatenni! A hallgatás oka feltehetőleg az, hogy a jelenlegi bírói gyakorlatban csak kivételes esetben alkalmazzák kulturális jellegű megnyilvánulásokra az izgatási paragrafust. A hatóságok még a szamizdatot is csak az engedély nélküli kiadói tevékenység miatt üldözik; úgy tesznek, mintha a kiadványok tartalma nem érdekelné őket. Ami - beszámolónkban többször is megállapítottuk - örvendetes fejlemény, de önmagában nem megnyugtató.

Az izgatási paragrafust bármikor elő lehet venni. Mint a miniszteri indoklásból kiderül a törvényhozónak az volt a célja, hogy megvédje a "közhangulat"-ot, amely az állam alapvető intézményeit "támogatja". Ez bizony orwelli igény: büntetéssel biztosítani a szexetet. Még akkor is, ha az indoklás némi különbséget tesz: "Ezt a közhangulatot különböző cselekmények befolyásolhatják károsan. A javaslat állam elleni bűncselekményként csak a gyűlöletkeltési célzattal elkövetett és ennek felkeltésére alkalmas cselekményt szabályozza." Tehát elképzelhető "a közhangulat káros befolyásolásának" olyan esete, amelyet nem kívánnak kriminalizálni. De sajnos nem tudni, miben állna ez. Az indoklás máshelyütt megállapítja, hogy az "izgatás", sőt enyhébb, nem szándékos esete, "a közösség megsértése" összefér "több-kevesebb érveléssel, tényállítással vagy tényre-utalással." 26

A jogi szabályozás nehézségeinél sokkal súlyosabb politikai nehézségek is korlátozzák a reform lehetőségeit. Magyarországon jelenleg nem túl kedvezőek a körülmények a cenzúra rendszerének megreformálását célzó javaslatok kidolgozásához és elfogadtatásához. S ebben igen nagy, talán döntő része van a kulturális élet belső viszonyainak.

Valóban tárgyalási alapul szolgáló, s nem csupán az egyik fél tárgyalási készségét, vagy éppen a másik fél merev elzárkózását demonstráló javaslatokkal nem lehet bárkinek, bármikor előállnia. A javaslatoknak olyan csoporttól kell származnia, amelyeket az állam elismer tárgyaló félnek, vagy amelyek képesek kikényszeríteni, hogy elismerjék őket.

Az írók és művészek többsége azonban, bár egyáltalán nem elégedett a cenzúra fennálló rendszerével, nagyon is érzékenyen reagál a hatóságok durva beavatkozásaira, nem ad komoly esélyt a rendszer általános reformjának. Ezért inkább kivételezést és kibúvókat keresve igyekeznek elfogadtatni a hivatalos tolerancia határát súroló műveiket. Ebbe az irányba tereli őket a diszkrimináció is. Aki jól viselkedik, azt remélheti, hogy elnézőbbek lesznek a műveivel szemben.

Csak egy politikailag elkötelezett, vagy a hatósági gyámkodást alkatiilag nem tűrő írókból és művészekből álló kisebbség választja az alternatív kifejezési lehetőségeket. Őket következetes diszkriminációval és rendőri üldözéssel büntetik. A körükből érkező javaslatokat, legyenek négyolyszerények, semmibe veszik.

Követelések

Nagyszabású reformtervek, amelyek új alapra kívánják helyezni a cenzúrát, jelenleg nem számíthatnak sikerre, sőt meghallgatásra sem Magyarországon. Az alapvető emberi jogok megsértése ellen szót emelni azonban nem politikai opportunitás kérdése. Másrészt sosem hiábavaló kidolgozni olyan gondolatokat, amelyek a jövőben előmozdithatják az új lehetőségek felismerését és megragadását. S ebben az ismertetett reform-javaslatoknak is része lesz.

A legnagyobb sérelem Krassó Györgyöt és Demszky Gábort érte. Mindkét ügyben olyan eszközzel éltek a hatóságok, amelynek alkalmazása semmi szín alatt nem védhető. A rendőri felügyelet intézménye ellentmond az emberi jogok mai, kissé hosszúra nyúlt katalógusának eredeti magvát alkotó elveknek is. A Demszky elleni büntető ítélet pedig rendőri visszaélést szentesített.

Igen súlyosak a Forgács Rezső és a hét rock-zenész ellen hozott ítéletek. Az esetek azonban kevésbé tiszták. Elképzelhető olyan, liberális elvek alapján sem elfogadhatatlan szabályozás, hogy az elítéltekre mindenképpen valami enyhe büntetés várt volna. Forgácsra pornográfiaért; a rock-zenészekre faji uszításért, mert ilyen vád is felmerült ellenük. A perek azonban, ahogy ténylegesen lefolytak, s a jogszabályok, melyeket a bírák alkalmaztak, nagyon is kifogásolhatók. A punk-perek nyilvánvalóan egy politikai hadjárat részei voltak. A pornográfia-paragrafus, amelynek alapján Forgácsot elítélték, durva és elnagyolt. Miniszteri indoklása egyenesen "a művészet ürügyén ábrázolt erkölcstelenség" üldözéséről beszél.²⁷ Az izgatási paragrafushoz pedig még lesz szavunk.

A szamizdat kiadók és folyóiratok munkatársainak rendőri zaklatása, s a rájuk kivetett újabb és újabb pénzbírságok azt mutatják, hogy az állam nem bírja elszánni magát sem arra, hogy tolerálja tevékenységüket, sem arra, hogy durvább eszközökkel próbálja teljesen megakadályozni.

Az emberi jogok nevében mindenekelőtt azt kell követelnünk, hogy szüntessék meg Krassó rendőri felügyeletét, semmisítsék meg a Demszky elleni ítéletet, enyhítsék a többi, kulturális ügyben elítélt személy büntetését, és vessenek véget a szamizdat rendőri üldözésének.

A másik követelés, amelyről liberális meggyőződésű embernek semmilyen körülmények között nem szabad lemondania: az izgatási törvény gyökeres átalakítása.

Nem egészen ide illő feladat törvénytervezeteket kovácsolni, s épp a kifejezés szabadságának korlátozására. Mégis, legalább általános formában jelezni kívánjuk, hogyan lehetne szűkebb mederbe terelni a hatósági önkényt, és tágitani a szabad kifejezés határait.

A mai, alig differenciált izgatási tényállás helyére legalább három, lényegesen különböző tényállásnak kell kerülnie a magyar büntetőjogban. "Izgatás"-nak, "gyűlöletkeltés"-nek és "ellenséges kritiká"-nak fogjuk őket nevezni.

Az izgatás olyan szóbeli vagy egyéb megnyilvánulás, amely törvénybe ütköző cselekedet elkövetésének közvetlen veszélyét idézi elő. Ésszerűnek látszik megkövetelni a szándékosság bizonyítását. Meg kell állapítani, hogy a veszélyhelyzet ténylegesen bekövetkezett-e. Ha nem, vizsgálni kell, hogy a megnyilvánulás az adott körülmények között alkalmas volt-e veszélyhelyzet előidézésére. A védett tárgyak köre azonos lehet a mai izgatási törvényben felsoroltakéval.

A gyűlöletkeltés az izgatás, illetve a közösség megsértése tényállásának felelne meg. A védett tárgyak körét azonban másképp kellene meghatározni. Különbséget kell tenni a személyek - például magas közhivatalok viselői - és személyek csoportjai - például faji és nemzeti kisebbségek - elleni gyűlöletkeltés, és az intézmények elleni gyűlöletkeltés között. Ésszerűnek látszik, hogy az utóbbi enyhébb megítélés alá essék.

Az ellenséges kritika tényállása olyan - differenciáltabb, nem pusztán vagy elsősorban érzelmekre és indulatokra apelláló - megnyilatkozásokat foglalna magában, melyeknek hatása csak hosszabb, tudatos reflexióval járó

folyamatban érvényesül. Ide tartozna az irodalmi és a művészeti alkotások többsége, s minden tényállításokat és logikus okfejtést tartalmazó szöveg.

Csak az izgatás súlyosabb esetét lehet büntettnek tekinteni. A gyűlöltetkeltés csak vétség lehet. Az ellenséges kritika pedig csak szabálysértés, gazdasági és sajtórendészeti szankciókkal: pénzbírság, betiltás, elközbítés stb. Vétség csak akkor következik be, ha a betiltó határozatot megszegik.

Az új izgatási törvénynek az olyasféle megnyilvánulások esnének áldozatul, mint amikor a költő a tüntető tömeg elé pattan, s harci dalt rögtönöz. E romantikus szerepről aránylag könnyen le tud mondani a mai irodalom. A harapós szatíráért, a személyeket sem kimélő polémiáért, amit a gyűlöltetkeltési törvény alapján üldöznének, már nagyobb kár lenne. S a legnagyobb áldozatot nyilván a harmadik törvény kényszeritené a művészetre és az irodalomra. De itt, tekintettel a várható büntetés enyhébb voltára, az is inkább fölmerülne, hogy nem éri-e meg.

Amíg valami ehhez hasonló módosításra nem kerül sor, az izgatási törvény minden alkalmazását az emberi jogok sérelmének kell tekintenünk.

Az izgatási törvény módosítása és a sajtójog ezzel összefüggő reformja nem vezetne el a kifejezés teljes szabadságához. A fennálló és tartósan igérkező hatalmi viszonyok között ezt józanul nem is lehet remélni. De a kifejezés szabadságának bővítése, s e szabadság határainak jogi biztosítása újabb lépés lenne a totalitarizmustól az autoritárius jogállam felé vezető úton. Ami nem nagyon lelkesítő perspektíva, de kézzelfogható előnyökkel kecsegtet. Magyarország eddig is ezen az úton érte el, ami kultúránkat szabaddabbá, életünket élhetőbbé teszi, mint a többi kommunista országét.

Értékelés

A párt-állam Magyarországon sem mondott le a kultúra ellenőrzéséről. Az ellenőrzés eszközei: a cenzúra, valamint a politikai engedetlenséget tanúsító írók és művészek diszkriminálása, ami némely esetben a hivatásuk gyakorlásától való eltiltásig megy. Magyarország ezzel megsérti az érvényes emberi jogi megállapodásokat, köztük a Helsinki Értekezlet Záróokmányát. Hivatalos részről tagadják a cenzúra létezését, a diszkriminációról pedig egyáltalán nem beszélnek.

Az ellenőrzés célja nem annyira a kommunista ideológia terjesztése a kultúrán keresztül, mint inkább politikai természetű követelmények és tilalmak érvényesítése. Ez lehetővé tette, hogy a politikailag kevésbé fontos területeken enyhüljön, sőt néhol megszűnjék a cenzúra. De az ellenőrzési rendszer felszámolására vagy gyökeres reformjára nem lehet számítani.

Az elmúlt évtizedben egy politikailag elkötelezett kisebbség megteremtette a cenzúrázatlan irodalom szervezeti és technikai alapjait. Alternatív közlési lehetőségek más területeken is kialakultak. Az alternatív kultúra mennyiségre marginális jelenség, de hatása és szellemi teljesítménye nem elhanyagolható.

Az alternatív kultúra szervezőit a hatóságok rendőri úton üldözik. Az emberi jogok nevében követelnünk kell e gyakorlat megszüntetését, és az alapjául szolgáló jogszabályok módosítását.

x x x

Beszámolónk a Nemzetközi Helsinki Emberi Jogi Szövetség számára készült a budapesti Kulturális Fórum alkalmából. A fórum a Helsinki Értekezlet által elindított folyamat része, megrendezését a Madridi Utókonferencia határozta el. Időpontja: 1985. október 15 - november 25.

Beszámolónk tárgykörét a fórum ügyrendjéhez szabtuk. Néhány témával nem foglalkozunk. A legfontosabbak: a különböző kultúrák közti cserefolyamatok; kisebbségi kultúrák. Ezeket - remélhetőleg - más beszámolók fogják tárgyalni.

A szöveg lezárásának időpontja: 1985. szeptember 15.

Jegyzetek

- 1 Aczél György, "Szocializmus, nemzet, kultúra", Bp. 1985, 168. old.
- 2 Uo., 169. old.
- 3 Népszabadság, 1985. március 27.
- 4 Tudni kell, hogy Kardos nem közönséges irodalmár vagy kulturális tisztviselő, hanem egy Konrád-regénybe illő, különös típus, amilyen csak közép-európai tájakon terem. Pályafutását a kommunista kézben lévő biztonsági szolgálatnál kezdte a náci uralom alóli felszabadulást követő átmeneti időszakban. Majd a teljes kommunista hatalomátvétel után maga is áldozatul esett a politikai rendőrség önkényének, éveket töltött börtönben. A Kádár-korszakban ez különleges szerep eljátszására adott neki lehetőséget az irodalmi életben. Ő aztán nem szégyenlős cenzor. Nyíltan, kihívó fen-sőbbsséggel nyomja el, amit politikailag ártalmasnak vél. Hogy csak a leg-drámaibb esetet említsük: Haraszti Miklós a Magvetőhöz nyújtotta be "Da-rabbér" című könyvének kéziratát, ahonnan az - hogy, hogy nem - az ügyész-ség kezébe került, s 1973-ban izgatási pert akasztottak a szerző nyakába a meg sem jelent műért. Másfelől Kardos a szokásosnál merészebben futtat-ja is azokat a szerzőket, akik ezt szerinte lojális magatartásukkal kiér-demelték, vagy akiket épp hajthatatlanságuk miatt magához akar édesgetni.
- 5 "Szigorítás vagy következtetés. Beszélgetés Tóth Dezső miniszterhelyet-tessel", Élet és Irodalom, 1983. szeptember 23.
- 6 Pontosabban párt-államról kellene beszélni. A kommunista párt apparátu-sának illetékes tisztviselői minden ponton beleszólhatnak a kulturális igazgatás munkájába, az igazán fontos ügyek nem a Művelődési Minisztérium-ban, hanem a Központi Bizottság megfelelő osztályain dőlnek el. Jó példa erre a magyar kulturális élet legújabb botrányának története. A gimnáziumok IV. osztályának számára készült irodalom-tankönyv /írta Madocsa László/ ellen súlyos kifogások merültek fel: a kultúrpolitikusoknak nem tetsző értelmezésben és rangsorolásban mutatja be a modern irodalmat. A tankönyvre először a kommunista párt félhivatalos kritikusai figyeltek föl, majd állami vizsgálat indult, s végül a Központi Bizottság Kul-turális Osztályán döntötték el, hogy be kell tiltani. Állítólag fejek is fognak hullani. Az egyszerűség kedvéért azonban a továbbiakban mindig az államról beszélünk, s az ellenőrzési rendszer kettősségéből eredő bo-nyodalmakat csak alkalomadtán vesszük figyelembe.
- 7 19/1983 /VI.15./ MT számú rendelet.
- 8 Perneczky Géza, "Az Új Festőiség magyarországi jelentkezése", Új Symposion, 1984. 9. sz., 26. old.
- 9 Szabó László, "Happening a kriptában", Népszabadság, 1973. december 16.
- 10 "Történetek és dokumentumok", Arteria Kiadó, 1983.
- 11 Alkalmi Eseményűjság, 1985. 2. sz.
- 12 Jelenleg New York-ban működnek Squat Theatre néven.
- 13 Minden zenés rendezvényt be kell jelenteni a rendőrségnek, kivéve a zenés műsorok rendezésével hivatásszerűen foglalkozó szervezetek - Országos Ren-dező Iroda, Ifjúsági Rendező Iroda stb. - koncertjeit. Ezeknek az intéz-ményeknek nyilván a hivatásához tartozik az is, hogy szorosan együttműköd-jenek a Belügyminisztériummal. Az erre vonatkozó jogszabályokat újból meg-erősítette a belügyminiszter egy friss, 27/1984. BM jelű utasítása.
- 14 "Sok húr pendülnek. Riportfilm a popzenészek szakszervezetének találko-zójáról", Jel/Kép, 1983. 1. sz. 83. old.
- 15 Uo., 84. old.
- 16 Haraszti Miklós, "A Közellenség", Beszélő, 12. sz. /1985/
- 17 G. Barta Ágnes, "Filmszakadék. Változások a Mafilmnél", Heti Világgazdaság, 1985. augusztus 17.
- 18 Orós István, "Kötéltánc a határmezsgyén", A Hirmondó, 15. sz. /1985 ja-nuár-február/
- 19 Tarnóc Márton kiadói főigazgató nyilatkozata a Magyar Televízióban, 1985. július 18.

- 20 Kőszeg Ferenc valóságos herbáriumot gyűjtött a cenzúra virágaiból: "A könyvkiadói cenzúra Magyarországon I-II", Beszélő, 5+6. sz. /1982 december/ és 9. sz. /1984 február/. Két évtizedes szerkesztői tapasztalatot alapuló megfigyeléseit más tekintetben is hasznosítottuk.
- 21 Wisinger István, "Közös dolgainkról. Beszélgetés dr. Lakatos Ernővel...", Jel/Kép, 1983. 3. sz. 10. old.
- 22 A 159/A szakaszt a Szabálysértési Rendeletet megújító 19/1983 /VI.15./ MT számú rendelet vezette be. A novella célja ezen a ponton vélhetőleg a szamizdat elleni hatályosabb küzdelem volt. A szamizdat elleni eljárás a rendőrség hatáskörébe került, az esetenként kiszabható pénzbírság 10 000 forint.
- 23 Bihari Mihály, "Sajtószabadság és szocialista demokrácia", Jel/Kép, 1984. 3. sz.
- 24 "A Magyar Írók Szövetségének Közgyűlése. 1981. december 12-13-án", felelős kiadó Hubay Miklós, Bp. 1982, 33. old.
- 25 "Hogyan keressük a kiutat a válságból", 5+6. sz. /1982 december/, 11-12. old. Ez névvel nem jegyzett szerkesztőségi cikk. A 9. számban /1984 február/ megjelent "Javaslat a sajtójog szabályozásának elveire" a szerkesztők - Haraszti Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint és Petri György - aláírásával, petícióként az Országgyűlés illetékes bizottságának van címezve. Ezzel párhuzamosan lapengedélyt is kértek a Beszélő számára. A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának egy tisztviselője válaszában provokációnak minősítette az utóbbi beadványt.
- 26 Magyar Közlöny, 1978. december 31. 1176. és 1222. old.
- 27 Uo., 1224. old.